

KO E HĀ 'A E ANGA 'O E TANGATĀ MO E FEFINÉ 'OKU TAAU MO KIMOUTOLÚ?

Pīsope H. David Burton

Pīsope Pulé

**Faeasaiti 'a e CES ma'á e Kakai Lalahi Kei Talavou • 2 Nōvema 2008
'Univēsi Pilikihami 'Iongí**

'Okú ma fiefia mo Sisitā Peatoni, fakataha mo ha ní'ihī 'o homa fāmilí, kau ai mo ha fānau ako 'e toko tolu 'i he 'Univēsi Pilikihami 'Iongí pea mo ha tokotaha ako mei he 'Iunivēsi 'o e Siteiti 'o 'Iutaá mo hama kaume'a mamae ko Kilisitala Míngi, 'a ia 'oku kau mai mei he ako'anga fakalotu 'o e 'Univēsi 'o Uāsingatoní, ke fakataha mo kimoutolu he efiāfi Sāpaté ni. 'Okú ma manako 'aupito mo Pāpulā he feohi mo e to'u tangata kei tupu haké. 'Okú ma saí'ia 'i he laumālie lelei 'oku mou ma'ú. 'Okú ma saí'ia 'i ho'omou faivelengá. 'Okú ma 'ofa 'iate kimoutolu ko e ngaahi me'a kuo mou lava'í 'i ho'omou mo'uí 'i ho'omou kei talavou mo ia te mou lava'í 'i ha'amou tauhi 'i he lāngilangi'ia kakato ki he'etau Tamai Hēvaní pea 'iate kimoutolu foki. 'Okú ma 'ofa 'iate kimoutolu 'i he angama'a mo e angalelei ko ia 'oku hā mei homou fofongá pea mo ho'omou fotu mai he efiāfi ní.

Ne ma kau atu mo Sisitā Peatoni he uike 'e ua kuo-hilí, ki ha fakataha fakalaumālie 'i he Temipale Nāvuú ma'á e kau ngāue temipalé. Ko e tokolahi 'o e kakai lelei ko iá ne nau motu'a ange 'aupito 'i hamou tokolahi. Ne ma ongo'í ha laumālie faka'ofa'ofa 'i he fakataha na'e fai 'i he fale nāunau'ia ko iá. 'Okú ma ongo'í 'a e laumālie faka'ofa'ofa tatau pē 'i he'etau fakataha he efiāfi ní. Ka 'okú ma ki'í ongo'í lotosi'í 'i ho'omou fu'u tokolahi 'i he fale faka'ofa'ofa ní 'i he 'apiako masani ko 'ení pea 'i he ngaahi feitu'u kehekehe pē 'i he funga 'o e māmaní 'o faka'ofa 'i he sate-laité mo e tekinolosía.

He 'ikai teitei ngalo 'eku fuofua lea 'i he konifelenisi lahí. Na'e fakaafe'í au ke u lea 'i ha miniti 'e 14 'i he fakataha 'o e pongipongi Sāpaté hili e lea 'a Palesiteni Hauati W. Hanitaá. Na'e fakalotosi'í 'aupito kiate au 'a e ngaahi tūkunga ne u 'i aí. 'I ha uike nai 'e taha kimu'a he konifelenisi lahí, ne 'eke mai 'e 'Eletā Lāsolo M. Nalesoni pe 'oku fēfē 'eku leá. Ne u talaange ki ai 'a 'eku fāinga mo 'eku teuteú, pea toki mahino kiate au ko e 'uhinga na'á ne 'ilo'í ai te u leá he na'e hā he fakaafe ke ne leá 'e hoko 'iate au. 'I he'eku 'ilo'í 'ení, ne u 'eke ange kia 'Eletā Nalesoni pe ko e hā hono 'uhinga na'e fokotu'u ai ha tokotaha kei fo'ou mo ilifia hangē ko aú, ke lea 'i hona vaha'a mo Palesiteni

Hanitaá. Na'á ne ki'í fakakaukau si'í peá ne malimali mo pehē mai, "Pīsope, ko e 'uhinga pē 'oku lava ke u fakakaukau atu ki aí, ko e ue'í pē ia 'a e laumālie ke fokotu'u koe ai ke ma hā ngali lelei." Ne toe 'āsili ange 'eku ongo'í lotosi'í hili e ki'í fetalanoa'aki ko iá.

"Te ke A'usia Koā ha Tu'unga Lelei?"

'I he meimei vaeau senituli kuo hilí kimu'a peá u ngāue fakafaifekau ki 'Aositelēliá, ne u monū'ia lahi ke ngāue he ta'u 'e fā 'i ha falekoloa nāunau tā-pulu, 'o ha tangata tā-pulu fakapalofesinale mei Sikotilani. Ko 'Āleki C. Mekifeeti hono hingoá. Na'e 'ikai ke tau siasi pea neongo na'e laka hake he ta'u 'e 25 'ene feohi mo e kakai Siasí, ka ne 'ikai pē mahino ki ai 'etau tokātelinē pe ko e ongoongolelei. Ko ha tangata lelei 'aupito ia ke ngāue ki ai pea te u hounga'ia ma'u pē koe'uhí ko 'ene anga'ofa mo e mohu angalelei. Ne tokoni hono ako'í lelei ia 'e he tā-pulú ke fa'a kātaki, ke u lavame'a 'i ha ní'ihī 'o e ngaahi fe'auhi 'i he'eku kei talavou pea lava ke u fiefia ai 'i he tā-pulú 'i hono kotoa 'eku mo'uí. Na'e fa'a ongo faka'ofa'ofa 'ene lea 'o ngāue 'aki 'a e tō mo e fasi faka-Sikotilani. 'I he taimi ne 'ikai lelei fe'unga ai 'eku ngāue ki he'ene fie ma'ú pe fehālaaki 'eku tokoni ki ha pataloní, te ne lea fefeka mai 'aki ha ngaahi lea ngali ta'e'uhinga 'i he'ene fasi faka-Sikotilani pea muimui mai ai e fehu'i tatau pē: "Masi'í Tēvita, te ke a'usia koā ha fa'ahinga tu'unga lelei 'i ho'o mo'uí?"

'Oku ou kei manatu'í pē 'a e ngaahi lea na'á ne lea 'aki 'i he taimi ne u loto-to'a fe'unga ai ke talaange kuó u tali ha uiui'í mei he palōfita 'a e 'Otuá ke u ngāue fakafaifekau ta'u 'e ua 'i 'Aositelēliá, pea te u mavahe ai mei he'ene ngāue. Na'á ne fai mai ha ngaahi lea ngali ta'e'uhinga hoko ai mo 'ene pehē mai, "Masi'í Tēvita, he 'ikai te ke teitei a'usia ha fa'ahinga tu'unga he mo'uí, 'i ho'o fe'alua'aki he māmaní 'o fakamatala'í e ngaahi me'a fakalotú."

'I he 'aho 'e taha pe ua kimu'a nai peá u 'alu 'o ngāue fakafaifekau, ne u afe atu 'o fakalea ki hoku kaume'a lelei ko 'Āleki. 'I he'eku lulululu mo fakamālō kiate iá, na'á ne fusi atu au kiate ia mo tuku ha sila 'i hoku nimá. Ne tō homa lo'imata 'i he'eku lue fakatovave

atu ki he'eku kaá. Ne u faka'uli ki ha pa'ake ofi mai 'o u lau ai 'ene tohi 'i he 'atakai lōngonoa ko iá 'o u 'ilo ai kuó ne fa'o he silá ha pa'anga lahi ke tokoni ki he'eku ngāue fakafaifekaú.

Hili nai ha ta'u 'e taha mei ai, lolotonga 'eku ngāue 'i 'Atelaite 'i 'Aositelēliá, ne u ma'u ha tohi meia 'Āleki. Na'e pehē mai ai: "Masi'i Tēvita, 'oku nau talamai ko e 'osi pē 'a e ta'u 'e tahá 'e fie ma'u 'e he faifekaú ha suti fo'ou. Kātaki 'o fakatau 'aki e pa'anga ko 'eni hao suti ngaohi mei he fulufulu'isipi lelei taha 'o Sikotilaní."

Hili ha ngaahi 'aho si'i 'eku foki mei 'Aositelēliá, ne u afe atu he mala'e tā-pulú ke ma toe fe'iloaki mo 'Āleki. Na'á ne 'eke mai pe kuó u mateuteu ke ma tā-pulu. Ne u talaange kuo 'osi atu hoku ngaahi 'aho tā-pulú, he kuó u 'osi fakatau atu 'eku 'ū 'akau tā-pulú mo 'eku kaá ke tokoni ki he ngaahi fakamole 'o 'eku ngāue fakafaifekaú, 'ikai ko ia pē ka kuo fuoloa e taimi ke u fakakaukau fakamātoato ai ki he'eku akó.

Na'á ne tali mai he founa tatau ai pē, "Masi'i Tēvita, he 'ikai ke ke teitei a'usia ha fa'ahinga tu'unga 'i ho'o mo'uí kapau he 'ikai te ke tā-pulu. Hū ki falekoloa 'o fili mei ai ha'o seti 'akau tā-pulu."

Ne u fai 'eni pea ko e meimei ta'u 'eni 'e 50 'eku kei tauhi pē 'a e ngaahi 'akau tā-pulu ko iá. Na'e 'ikai te u sai'ia au he ngaahi lea 'a 'Āleki, ka 'e houna ma'u ai pē kiate au 'ene ngaahi lēsoni 'i he faitotonú, angatonú, mo e anga'ofá 'a ia ne u ako lolotonga 'eku ngāue ki aí.

Ne u fa'a fakakaukau he ngaahi ta'u kimui aí ki he fehu'i 'a 'Āleki: Te ke a'usia koā ha fa'ahinga tu'unga lelei 'i ho'o mo'uí?" Ko hono fakahā ia 'e 'Āleki 'a e 'ikai ke ne fiefia he anga 'eku ngāue. Na'á ne fehu'ia 'a 'eku malava ke muimui ki he fakahinohinó, 'eku tokanga ki he ngāue na'á ku faí, pea mo 'eku loto'aki e ngāue. Na'á ne fehu'ia foki pe na'e 'i ai ha loto-holi 'iate au ke u hoko ko ha tokotaha lahi lavame'a, 'aonga, mo tokoni. Ne u toutou fakalaululoto ki he ngaahi fehu'i ko iá. Te u fakahā atu pē ko ha ngaahi fehu'i ma'ongo'onga ia he taimi ko iá pea 'oku kei hoko pē ia ko ha ngaahi fehu'i ma'ongo'onga he 'ahó ni. 'Oku ou kei ngāue pē ki ai. Ne u aofangatuku 'aki 'eku pehē na'e fakafehu'ia 'e 'Āleki 'a hoku tu'unga lavame'a 'i he mo'uí kae 'ikai ko 'eku fononga 'i he mo'uí. 'Oku hanga 'e he'ene fehu'i, 'o fokotu'u mai e fehu'i ko 'eni: ko e hā e me'a 'oku lau ko e lavame'a 'i he mo'ui ní?

Ma'u e Ngaahi 'Ulungāanga Faka-Kalaisi

Mahalo ko e fehu'i lelei ange ke tau tokanga ki aí pe 'oku 'ikai pē te tau a'usia nai ha fa'ahinga tu'unga lavame'a pea tau hā ai ki he māmaní ko ha kakai lavame'a kitautolu, ka ko e fehu'i ko ia na'e fakahoko tonu mai 'e he Fakamo'uí: "Ko ia, ko e hā 'a e anga 'o e tangatá [pe fefiné] 'oku taau mo kimoutolú? Ko e mo'oni 'oku ou pehē kiate kimoutolu, ke mou hangē pē ko aú" (3 Nīfai 27:27). 'Ikai ngata aí, ka na'e toe folofola e Fakamo'uí 'o pehē, "He ko e me'a kuo mou mamata kuó u faí ke mou fai foki ia" (v. 21).

Ko e hā 'a e anga 'o e tangatá mo e fefiné 'oku taau mo kimoutolú? 'I he'eku fifili ki aí, ne u hoko atu 'o fehu'i: Ko e hā e ngaahi 'ulungāanga 'o ha mo'ui faka-Kalaisi? Ko e hā e sīpinga totonu ke faka'aonga'i 'i he fetaulaki mo e ngaahi faingata'a 'o e mo'uí? 'Oku 'uhinga ki he hā 'a e pehē "ke mou hangē pē ko aú"? 'Oku 'ikai te u ilo'i kotoa e ngaahi me'a 'oku fie ma'ú, ka ko e ni'ihī si'i pē 'eni 'o e ngaahi 'ulungāanga hangē ko e 'ofa ki he 'Otuá mo hotau kāingá, manava-'ofá, fa'ifa'itaki'angá, talangofuá, tokoní, mo hono tauhi 'o e ngaahi fuakavá.

Ne toki mālōlō hama maheni pea ko ha kaume'a mae mo lelei 'o homa 'ofefiné mo hono malí, hili ia ha'ane fe'ao fuoloa mo ha fo'i ngungu 'i hono 'utó. Ki mu'a peá ne mālōlō, ne fa'u 'e hano kaume'a ha fo'i maau 'o 'ave ki he uaifi homau kaungāme'a, 'o fakahā ai e ngaahi ongo na'á ne ma'ú. Kuó u ma'u ha ngofua ke u lau atu ia, 'o 'ikai koe'uhi ko e faka'ofa'ofa hono fakaleá, ka ko e ngaahi ongo 'okú ne 'omaí. 'Oku kamata peheni:

" Alā Taieni,
Kātaki 'o 'fakamālō ange' kia Hāloti,
He'ene liliu 'eku mo'uí,
Mo tā sīpinga ke u muimui aí,
'I he tu'unga taki lakanga fakataula'eiki,
'A 'ene tokanga ki he fakafō'ituituí,
'I he 'ofa ta'esiokita, mo ta'etūkua he tokoní,
Pea 'i he 'ofa faka-Kalaisi mo'oní.

"Kātaki 'o fakahā kia Hāloti e ngaahi lelei 'oku
ou manatuá
'A ia 'oku ou tukuloto'i he 'aho kotoá
He 'okú ne fakamālohia,
Mo tākiekina kitá —
'A e manatu 'ofa atu ki he'ene ngaahi foaki 'ofá
Lolotonga 'ema ngāue fakatahá.

“Kātaki 'o fakahā kia Hāloti ko 'ene tā sīpingá,
 'Ene hoko ko ha husepāniti 'ofá,
 Mo ha tamai anga'ofá,
 Ko ha tamaio'eiki faivelenga 'a e 'Otuá
 Mo'ui fonu he tukuhuá,
 Mo e vīsone ki he kaha'u 'oku toka mei mu'á,
 Kuó ne fokotu'u ai ha fuka ko 'eku taumu'á
 Pea kuo faitāpuekina ai hoku uaifí mo e fānau
 'ofeiná.

“Kātaki 'o fakahā kia Hāloti ko ha lāngilangi
 mo'oní
 Ke maheni mo ia 'i he mo'ui fakamatelie ní
 Pea ke ngāue fakataha mo ia hení.

“Kātaki 'o fakahā kia Hāloti 'a hoku lo'imata
 kuo toó,
 Pehē ki he uhu 'a hoku lotó,
 He 'ilo'i kuo vavé ni ha'ane toe fokí
 Ke fai ha lipotí.

“Kātaki 'o fakahā kia Hāloti hoku 'ofa
 'I he'ene ngaahi anga'ofá,
 Mo 'ene tā sīpingá,
 Mo 'ene anga fakakaume'á.

“Kātaki 'o fakahā kia Hāloti te u 'ofa lahi ki ai
 Ka te u teuteu'i au he loto vilitakí
 Ke u toe fiefia fakataha mo iá
 'I langi taupotu 'i he 'afio'anga 'o e 'Otuá.

“Kātaki 'o fakahā kia Hāloti te u tauhi ki he 'Eikí
 'Aki e kotoa hoku lotó, mālohí, iví mo e 'atamaí
 'I he'eku manatu ki he'ene tā sīpingá,
 Mo 'ene mo'ui lí'oa,
 Mo 'ene tauhi mateaki ki he 'Otuá.

“Kātaki mu'a 'o fakahā ange kia Hāloti . . .
 'A e fakamālō tu'á ni.”¹

Mahalo 'e 'aonga foki ke tau faka'aonga'i 'i he'etau mo'uí, e ngaahi 'ulungāanga lelei 'i he “kātaki 'o fakahā kia Hālotí.” 'I he taimi 'e lava ke fakalāngilangi'i 'aki ai kitautolu 'a e ngaahi angalelei hangē ko e tā sīpingá, mālohi 'o e lakanga fakataula'eikí, tokanga'i 'o e tokotaha kehé, tokoni, 'ofa, hoko ko ha husepāniti mo e tamai 'ofa, angalelei, anga fakakaume'a, mo'ui lí'oa mo mateaki, 'o hangē ko ia ne fai kia Hālotí, ko e mo'oni 'e lava ke pehē 'oku tau mo'ui faka-Kalaisi, pea 'e kakato ia mo fakafiefia.

'Oku fa'a fakamatala ma'u pē 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ki hono kongā Sikotilaní mo e ngaahi me'a na'á ne a'usia he'ene kei sí'í he'ene vāofi mo 'ene

ngaahi kui Sikotilaní, kinautolu na'á ne fa'e 'aki, tamai 'aki, tokoua mo tuofefne 'akí. 'Oku ou fifili pe kuo tu'o fiha nai 'ene fanongo ki ha lea hangē ko 'ení, “Masi'i Tomi, 'e faifaiangé peá ke a'usia ha fa'ahinga tu'unga 'i ho'o mo'uí?” 'Oku ou mahalo pē na'e fa'a fai kiate ia e fehu'i ko 'ení, he ko ha tamasi'i ne lahi e ngaahi me'a na'e manako aí, mohu fakakaukau pea ivi lahi.

'Oku 'omi 'e he mo'ui 'a Palesiteni Monisoni ha sīpinga ke tau muimui ai 'i he'etau mo'uí. 'Oku mo'oni 'eni 'o tautefito ki he'ene ngāue fakatāutahá. 'Oku 'iloa 'ene ngaahi ngāue 'o mamata ki ai e kakaí, 'o fonu 'i he ngaahi tokoni fisifisimu'a 'i he uotí, siteikí, misioná mo e Siasí fakalūkufua. 'Oku ou tui 'oku 'ikai ha taha 'i he kuonga fakakosipelí ni 'e lahi ange e lí'oa 'ene mo'uí ki he'ene ngaahi ngāue faka-Siasí 'ia Palesiteni Tōmasi S. Monisoni.

'Oku tau mamata ki ha kongā 'o 'ene ngāue fakatāutahá mei he taimi ki he taimi. Ko e kongā 'o 'ene ngāue fakatāutahá 'a e tokoní, tokangá, tokoni'i mo faitāpuekina 'a e fakafo'ituituí—mo foaki ha fakalotolahi mo fakafiemālie.

Ne fie ma'u kimuí ni mai ke nofo taimi nounou hamau kaungā'api lelei 'i ha feitu'u 'oku fakaakeake ai e kau mahakí. 'I he'ema 'a'ahi mo Pāpulá ki aí, na'e 'ikai ke ne fa'a tatali ke fakamatala fiefia mai e 'alu ange 'a Palesiteni Monisoni ki he'enua houalotu sākalamēnití.

Na'á ne pehē, “Na'á ne ofi mai 'aupito 'o mei lava pē ke u ala atu ki ai.”

Na'á ne fiefia he 'ilo'i na'e tokanga atu ki ai e Palesiteni 'o e Siasí.

'Oku mo'ui 'aki 'e Palesiteni Monisoni 'a e tui 'okú ne fa'a ako'i: “Ko e ngaahi fo'i lea mahu'inga taha 'eni 'e nima 'i he lea faka-Pilitāniá—' *'Oku ou laukau 'aki koe.'* 'Oku kau 'i he ngaahi fo'i lea mahu'inga taha 'e fa'a 'a e: *'Hā leva ha'o lau'* Ko e ngaahi fo'i lea mahu'inga taha 'e tolú ko e: *'Kātaki pē mu'a.'* Ko e ongo fo'i lea mahu'inga tahá: *'Mālo 'aupito.'* Ko e fo'i lea 'oku sí'isi'i taha hono mahu'ingá ko e ko: *'Au.'*”²

Na'e fa'a faka'aonga'i 'e he Fakamo'uí ha ngaahi talanoa fakatātā ke ako'i 'aki e ngaahi lēsoni mahu'ingá. 'Oku pehē 'a e manako 'a Palesiteni Monisoni 'i hono faka'aonga'i 'o e ngaahi talanoá ke fakatātā 'aki 'ene ngaahi akonakí. 'I he fakakaukau 'a Palesiteni Henelī B. 'Aealingi ki hono faka'aonga'i 'e Palesiteni Monisoni e ngaahi talanoá, na'á ne pehē te ke

fakakaukau koe kuó ke 'osi fanongo he talanoa ko iá, ka kapau te ke fa'a kātaki pea fakafanongo fakalelei, te ke 'ilo'i 'oku 'ikai tatau e ngaahi talanoá he 'e ue'i koe 'e he Laumālie ke ke tali 'a e pōpoakí 'i ha founga kehe.

Ko e taha 'o e ngaahi talanoa 'oku faka'aonga'i 'e Palesiteni Monisoní, na'e hoko ia he taimi na'e kei tikononi a'i. Na'e vahe 'a Palesiteni Monisoni mo kinautolu 'i he'ene kōlomú ke nau hoko ko e kau 'Esikimo 'i he faka'alí'ali faiva (roadshow) 'a e uōtí. Ko e tuofefine 'o Palesiteni Monisoní na'e Lady Liberty. 'I he puke hono tuofefiné he mamahi hono mongá he ofi atu ki he faivá na'a nau manavasi'i na'a 'ikai te ne lava 'o lau 'ene kongá pea maumau 'enau fo'i faivá. Ne fakakaukau e "Kau 'Esikimó" ke fai ha me'a. Na'a nau fakataha mai ki ha loki 'i lalo 'i honau falelotú 'o lotu. Na'a nau kole ke tokoni mai e Laumālie 'o e 'Eikí ki he tuofefine 'o Palesiteni Monisoní. 'I he hoko honau taimí, na'e lava 'e Lady Liberty ke lea 'aki 'ene kongá 'i he le'o mahino. Na'e manatu e tuofefine 'o Palesiteni Monisoní ki ai 'o lau ko ha mana 'i he'ene mo'uí peá ne fakamālō ki he kau 'Esikimó.

'Oku fakamanatu mai 'e he ki'i talanoá ni ko ha tokotaha tui lahi mo fa'a lotu 'a Palesiteni Monisoni. 'Okú ne faka'aonga'i e ongo me'a'ofa ma'ongo'onga ko iá ke faitāpuekina ai e mo'uí 'a ha tokolahi he 'ahó ni. Ko ha sīpinga ia 'o e anga 'o e tangata mo e fefine 'oku taau mo kitautolú—ko ha kakai loto tui mo fa'a lotu. 'Oku mahu'inga 'a e lotú ki he'etau mālohi mo e tui fakatāutahá. Manatu'i 'a e fehu'i 'a Nīfai ki hono kāinga ta'e-tuí: "Kuo mou fehu'i koā ki he 'Eikí?" (1 Nīfai 15:8). Kuo hoko e mo'ui fietokoni 'a Palesiteni Monisoní, ko ha sīpinga 'e lava ke tau faka'aonga'i ke ne fakafōtungā mo fatu 'aki 'etau mo'uí.

Lotua ha Tokoni 'i Hono Fai ha Filí

Ko homou tokolahi 'oku mou 'i he tu'unga 'o e mo'uí te mou fai ai ha ngaahi fili te ne fakafuo ho'omou mo'uí 'i he māmaní pea pehē ki ho'omou mo'uí ta'engatá. 'Oku lolotonga fai 'e hamou ni'ihī ha ngaahi fili fekau'aki mo ho'omou akó. Mahalo 'oku fakakaukau ngāue fakafaipekau hamou ni'ihī. Mahalo 'oku fakakaukau hamou tokolahi ke fili e ngāue ma'u'anga mo'uí 'oku mou fie ma'ú, pe ngāue ke fai 'i ho'omou mo'uí. Mahalo 'oku feinga hamou ni'ihī ke fili pe ko e tokotaha totonu ē ke hoko ko ho hoa ta'engatá. 'E faingofua ange 'a e ngaahi filí ni kapau te ke lotu 'o fakahā ia ki he 'Eikí.

Mahalo 'oku fefa'uhi hamou ni'ihī mo e faiangahalá pea 'oku mou feinga ke fili pe 'oku mou loto ke fakama'a 'a kimoutolu 'e he mālohi 'o e fakalelei 'a Sīsū Kalaisí. 'E vaivai e fakamo'oni 'a ha ni'ihī ki he ongoongolelei pea 'oku nau lolotonga feinga ke 'ilo'i e me'a ke fakalelei'i 'aki iá. 'E kaunga lahi 'aupito 'a e ngaahi fili ki he ngaahi me'a mahu'inga ko 'eni mo ha ngaahi me'a kehe pē ki he anga 'o e tangata mo e fefine 'oku taau mo kimoutolú mo e me'a te mou lava'i lolotonga ho'omou mo'uí, pe faka'aonga'i e lea 'a 'Ālekí, 'a e fa'ahinga tu'unga te mou 'ausiá.

'Oku meimei faingata'a ma'u pē ke fai e ngaahi fili mahu'inga mo vivili 'o e mo'uí. He 'oku 'i ai ma'u pē 'a e kapaú, mo é, pea mo e koe'uhí, 'o faingata'a mo fakatoloi ai e tali 'e ma'ú. 'Oku ou fa'a faka'amu ange na'e 'i ai ha fo'i'akau faimana 'e lava ke tau folo pea tau fai ma'u ai pē 'a e ngaahi fili 'oku lelei. Ka koe'uhí 'oku 'ikai ke tau ma'u e fo'i'akau ko 'eni, ko ia tuku mu'a ke u 'oatu ha fokotu'u pē 'e taha ke tokoni 'i hono fai ho'o ngaahi filí? Feinga ke kau mai 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní 'i he lotu 'i he loto fakatōkilalo, hili iá pea ma'u 'a e tui mo e loto fakapapau ke muimui He'ene akonakí 'i hono fakahoko mai 'e he Laumālie Mā'oni'oni. 'Okú Ne tala'ofa, "Te u ngaohi ke māfana 'a ho lotó 'i loto 'iate koe; ko ia, te ke ongo'i 'oku totonu ia" (T&F 9:8). 'E fakalahi ki he anga 'o e tangata mo e fefine 'e taau mo kimoutolú 'i ha'omou talangofua ki he kihí'i le'o sí'i mo mālie. Manatu, ko e kongā 'o e fakafanongó 'a e "ongoi 'oku totonu iá."

Ne toki 'osi atu 'i he 'Tunaiteti Siteití 'a e fa'ahita'u peisipoló. Kuo lava atu e World Series pea kuo fakakalauni ha timi hau fo'ou. 'I he ta'u 'e 50 tupu kuohilí, na'e kamata va'inga ai ha tokotaha sipoti tu'ukimu'a ma'á e timi Red Sox 'a Positoní. Na'e tu'ou hano motuhi 'ene va'inga peisipoló 'i ha ongo taimi kehekehe 'i hono ui ia ki he ngāue fakasōtiá ke hoko ko ha pailate fakakautau. Na'e ui ia 'e he mītiá ko e "Splendid Splinter" he na'e tutue hono sinó ka na'e mālohi 'aupito 'ene taa'i e fo'i pulú. Ko 'ene ongoongoa lahi taha 'i he mala'e sipoti he ko e tokotaha fakamuimitaha ia he sipoti peisipoló ke ne taa'i ha 'avalisi ko e fo'i pulu 'e 400 he ta'ú kakato. 'A ia ko hono 'uhingá, na'e fu'u ola lelei 'aupito 'ene taá he na'á ne taa'i e fo'i pulú 'o laka hake he tu'o fā mei he fo'i hongofulu kotoa pē na'á ne tā'i. Kuo te'eki ai ha taha te ne lava 'o fai e me'a tatau pē he vaeua senituli ko 'eni kuohilí. Ko e hingoa 'o e tangata sipoti ko iá ko Teti Uiliani.

Hili ha ngaahi ta'u lahi mei he va'inga peisipolo 'a Teti, na'e ilo 'e he kaka'i ha me'a mālie 'o fekau'aki mo ia—ko 'ene sió, na'e toe lelei ange ia he 20/20. Pea 'i he tu'unga lelei mo fisifisimu'a ko 'eni 'o 'ene sió, na'e malava ai 'e Teti ke ne siofi lelei e fo'i pulú 'o laka ange ia he kau va'inga kehé pea 'i ai leva hono taimi fe'unga ke ne fakapapau'i pe te ne taa'i e fo'i pulu na'e teka'i atú. Na'e lava ke ne 'ilo'i pe na'e vilo atu e teká pe 'e afe ki loto pe afe ki tu'a mei he feitu'u taá.

Ko e tokotaha ko ia kuo papitaiso mo ma'u e me'a-foaki 'o e Laumālie Mā'oni'oni ke hoko ko hano taka-ua ma'u peé, 'okú ne ma'u e faingamālie he taimi 'okú ne fai ai ha ngaahi fili 'oku faingata'á. Hangē ko hono fakamatala'i 'o e lavame'a he tafa'aki fakatau 'apí, 'aki e fo'i lea ko e "tu'u'anga, tu'u'anga, tu'u'angá," 'oku pehē pē mo hono faka'aonga'i lelei 'o e Laumālie Mā'oni'oni, 'i he fakafanongo, fakafanongo, fakafanongó!

'Oua 'e Lotofo'i

'Oku ou hoha'a he taimi 'e ni'ihi peá u meimei mā 'i hono fakakavenga'i kimoutolu 'e hoku to'u tangatá 'aki e ngaahi me'a na'e 'osi totonu ke mau fakalelei'i. Neongo 'oku lahi 'a e fakalalakaká 'o toe lelei, lōloa, malu, mo fakafiefia ange ai 'a e mo'uí, ka 'oku kei lahi pē 'a e me'a fakamamahi fekau'aki mo e mānu-manú, ngaahi fetu'utakí, mo e 'ātakaí, pea ko ha ni'ihi pē 'eni. 'Oku tau fehengahangai mo e ta'epau 'oku tupu mei he taimi faingata'a 'oku tau 'i ai. 'E lava pē ke faingofua ke tau lotosi'i pea ki'i hoha'a 'etau fakakaukaú 'i he'etau fehengahangai mo e ngaahi faingata'a 'oku hanga mai mei mu'á. 'Oku toe lahi ange 'etau ta'efiemālie 'i he ta'epau 'a e māketi ngāue mo e holo 'a e tu'unga faka'ekonōmiká. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tu'u fehengahangai e ngaahi pule'angá.

'E hoku ngaahi kaume'a kei talavou, ka neongo kotoa 'eni, 'oku 'ikai fie ma'u ia ke tau manavahē pe fakangoongo ki he ngaahi me'a 'oku tau manavahē ki ai. 'Oku fakamanatu mai 'e he folofolá 'o kapau te tau mateuteu, pea kapau te tau talangofua, pea kapau 'oku tau kau ki he Siasí 'o e 'Eikí, he 'ikai te tau manavahē ki ha me'a 'oku hanga mei he kaha'ú. "'Oku 'ikai 'aonga ke manavahē 'a e kau mā'oni'oni'" (1 Nifai 22:22; vakai foki, 'Alamā 1:4; T&F 10:55). 'E 'i ai e kaunga 'o 'etau tali lelei 'a e ngaahi tafa'aki 'o e mo'uí 'oku fakamanavaheé, pea 'ikai ke tau lava 'o sio ki ai ki he anga 'o e tangata mo e fefine 'oku taau mo kitautolú. 'I ho'omou 'ilo'i 'oku hoko 'a e ngaahi faingata'á,

palopalemá, fehālaakí, faingamālie, mo e ngaahi lēsoní 'i he mo'uí, kātaki ka mou manatu'i 'a e lea fakatātā motu'a 'a e kau Siainá 'oku pehē, "He 'ikai lava ke fakangingila 'a e makakoloá ta'e hoko ai ha makohikohi, pe fakahaohaoa'i e tangatá ta'e kau ai 'a e 'ahi'ahi.'" Pe hangē ko e folofola 'a e 'Eikí, "He 'oku totonu ke 'i ai 'a e fehengahangai 'i he me'a kotoa pē" (2 Nifai 2:11).

Neongo e ngaahi ta'epau mo e tōnounou 'a e māmaní, ka 'oku lahi 'aupito e ngaahi me'a ke tau fakamālō mo fiefia ai. 'Oku ou fakatu'amelie pē au ki he kaha'ú. 'Oku ou tui ko e 2008 ko ha taimi fakafiefia taha ia he hisitōlia 'o e māmaní ke te mo'uí ai pea ma'u 'a e tāpuaki fakalangí ko e lava ke tau ma'u e kakato 'o e ongoongolelei 'o Sīsū Kalaisí. 'Oku fakafiefia kiate au 'a 'eku mamata ki hono fokotu'u 'o e ongoongolelei 'i he loto mo e fakakaukau 'o e fānau 'a e Tamai Hēvaní 'i he funga 'o e māmaní.

'Oku 'ikai ke u tui 'oku 'ilo 'e hamou tokosi'i, pe ha taha 'iate kimoutolu, 'a e me'a 'oku hoko 'i he hetikuota 'o e Siasí 'i he Falaite 'uluaki 'o Tisemá. Ko e 'aho ia 'oku tukufakaholo hono tuku mavahe ke fakahoko ai e Fakataha Alēlea ke Alea'i hono Faka'aonga'i 'o e Vahehongofulú, 'o hangē ko e fakahinohino 'a e 'Eikí 'i he vahe 120 'o e Tokāteline mo e Ngaahi Fuakavá. 'Oku fakataha kotoa mai 'a e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uá mo e Kau Pīsope'iki Pulé 'i he malumalu 'o e fakahinohino 'a e Kau Palesitenisí 'Uluakí, ke fakapapau'i e founda 'e faka'aonga'i ai 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni 'a e Siasí 'i he ta'u ka hoko mai. 'Oku fakafiefia ke vakai atu ki he ola 'o e fakataha ko iá. 'Oku fakafiefia 'a e mamata ki he lahi 'o e ngaahi feitu'u fai'anga lotu fo'ou kuo fakamafai'i mo langá. 'Oku hokohoko atu pē e tupulaki e ngaahi temipale fo'ou 'oku langá. 'Oku 'oatu ki he kau pīsope 'i māmaní kotoa 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni ke nau fekumi mo tokoni'i 'aki e kakai masivá. 'Oku tokanga'i ha kau faifekau 'i ha ngaahi misiona 'e 350 tupu. Kuo fakangofua ha ngaahi ngāue ke toe vave ange ai e ngāue 'a e ngaahi temipalé. 'Oku vahe'i ha pa'anga ke fakalele 'aki e ako mā'olunga angé mo e ako fakalotú. 'Oku laka atu ki mu'a e ngāue 'a e 'Eikí ke a'usa 'a hono iku'anga na'e kikite'i.

'Oku ou ma'u ha loto-to'a he'eku fakakaukau ki he lea ma'ongo'onga 'o e tui na'e fai 'e he palōfita ko Siosefá: "He 'ikai lava 'e ha nima ta'emā'oni'oni ke ta'ofi 'a e ngāue mei he'ene laka ki mu'á."³ 'ikai 'oku fakafiefia ke 'ilo'i te ta ma'u 'a e faingamālie ke 'otu

mu'a ai 'i he mana kuo pau ke hokó? 'E hoko 'a e anga 'o e tangatá mo e fefiné 'e taau mo kimoutolú, ko ha kongá 'o ho'omou ngāue mo e mateaki 'i hono 'unuaki 'o Hono Pule'angá ki mu'á. 'Oku fie ma'u ke ō fakataha 'a e mo'ui mateakí mo hono mapule'i lelei kitá. Na'e lea 'a e tangata lea fakalotolahi ko Simi Loní 'o pehē, "Ko e mapule'i kitá 'a e hala-fakakava-kava 'i he vaha'a 'o e ngaahi taumu'á pea mo hono lava'i kinautolú."⁴

'Oku ou manako 'i he ngaahi fasi 'oku toputapú, kae tautautefito ki he ngaahi himi 'o e fakafeta'i pe fakalotolahi. Ko e taha 'o e ngaahi himi pehē 'oku tau fa'a hiva'i ko e "Tau Fakaaké." Na'e fakalea ia 'e Sālesi Uaisēlē 'i he ngaahi ta'u 'o e 1700 pea fakafasi 'e Sēmisi Lūkasi. 'E hiva'i e himi faka'ofa'ofá ni ma'atau-tolu 'e he kuaea 'iloa mei he 'Univēsi 'o e Siteiti 'Tutaá he efiāfi ni 'i he faka'osinga 'o e fakataha'angá ni. 'Oku fakataha e Kāingalotu 'o e Siasí 'i he ngaahi houalotu sākalamēnití, ngaahi fakataha fakalaumālié, mo e ngaahi fakataha'anga kehe pē ke hiva, lotu, mo fakafo'ou 'enau ngaahi fuakavá mo e tukupaá, pea ke fepoupouaki. 'Oku tau a'usia ha fa'ahinga fakafo'ou 'i he taimi 'oku tau fakataha a'i. 'Oku mahu'inga 'a e hiva 'i he founga ko 'ení. Te ne lava ke fakanonga hotau laumālié mo 'ai ke ongo'i 'e hotau laumālié 'a e ngaahi me'a fakalangí. Kuo fakamanatu mai kiate kiatutolu 'e he 'Eikí "ko e hiva 'a e mā'oni'oni ko ha lotu ia kiate au" (T&F 25:12). Kātaki 'o fakatokanga'i 'a e fakalotolahi 'oku 'omi 'e he fakalea 'o e himí ni:

[Tau fakaake 'etau fonongá,
Fakahoko ia he ta'u kotoa,
Pea 'oua na'a tuka kae 'oua kuo ha'u 'a e 'Otuá.
Fai hono finangaló 'i he loto fiefiá,
Hotau ngaahi talēnití 'e fakalakalaká,
Tupu mei he 'amanakí mo e ngāue he 'ofá.

Ko 'etau mo'ui hangē ha misí,
Hotau taimí hangē ha tafe 'a ha vai
'A e vave 'a 'ene tafe atú,
Hangē ha momenití 'ene ta'e-fie-tu'ú;
Ngahaú kuo puna pea mole atu e minití.
Hā mai e ta'u mileniumí, Kuo hokosia 'a 'itāniti.

Taumaia ke u pehē 'i He'ene hā'ele mai,
"Kuó u ngāue lahi 'i he'eku mo'ui;
Kuó u 'osiki e ngāue kuó ke tuku ke u faí."
Taumaia 'e folofola mai 'a e 'Eikí:
"Kuó ke faivelenga mo failelei;
Hū ki hoku fiefiā'angá 'o nofo 'i hoku taloní."⁵

'Oku mahino e pōpoaki fakalotolahi 'oku 'omi 'i he himí. 'Okú ne talamai ko 'etau feinga ko ia ke a'usia 'a e fokotu'u 'a e Fakamo'ui "ke mou hangē pē ko aú," kuo pau ke tau toutou fakafo'ou 'etau loto vēke-veké pea 'oua na'a tuku 'etau ngāue lelei kae 'oua kuo hā mai 'a e 'Eikí. Ka fakatoloi, 'e laka e taimí pea 'ikai toe ma'u e momeniti ko iá. Te tau fie ma'u kotoa pē ke lipooti he 'aho 'e hā'ele mai a'i, "Kuó u ngāue lahi 'i he'eku mo'ui; kuó u [lava'i] e ngāue na'a ke fie ma'u ke u faí." Ko e ongo fakafiefia te tau ma'u 'i he'etau fanongo ki ha'ane folofola mai, "Kuó ke faivelenga mo failelei; hū ki hoku fiefiā'angá 'o nofo 'i hoku taloní." 'E lava pē ke hoko 'eni kiate kiatutolu kapau 'oku tau fakataumu'a ki he anga 'o e tangata mo e fefine 'oku fokotu'u mai 'e he Ko Au ma'ongongá ke tau a'usiá.

'Oku fa'a fakaanga'i e kāingalotu 'o hotau Siasí pea fokotu'u kinautolu 'i ha tu'unga mā'olunga ange 'i hotau ngaahi kaume'a he ngaahi siasi kehé. Kuo mou fakatokanga'i 'a e fa'a faka'aonga'i 'e he ngaahi ongo-ongó mo e mītiá e ngaahi 'ulu'i fakamatala hangē ko e "Fakahoko 'e he Pīsope Māmonga 'a e . . . ; Kau e tangata 'osi ngāue fakafiefekau Māmonga 'i he . . . ; Tukuaki'i e Fa'ē Māmonga ki he . . . ?" 'Oku mahu'inga tatau pē 'a e me'a 'oku tau fai fūfūnakí, mo ia 'oku mamata ki ai e kakai. 'Oku fa'a siofi kiatutolu mei ha ngaahi feitu'u 'oku 'ikai ke tau 'ilo'i. 'Oku tau nofo 'i ha ngaahi fale sio'ata.

'I he māhina kuo 'osí ne u ngaahi ai ha halanga paipa vai na'e maumau. Na'e 'uli mo pelepela hoku valá he'eku ngāue, pea ngakongako hoku nimá. Ne u 'ilo'i 'oku fie ma'u ha kongá ke ngaahi 'aki e paipá, ko ia ne u heka ki he kaá 'o lele ki he falekoloa nāunau langá 'oku ou kei likoliko pē. Lolotonga 'eku sio he ngaahi kongokongá ke fakapapau'i ko e fika totonú iá, ne lue mai ha tangata na'e 'ikai te u 'ilo'i 'o fakalaka hake 'i hoku tu'á. 'I he'ene ki'i mama'ó atu pē, ne u fanongo atu ki he'ene pehē, "'Oku 'ikai ke hangē mai ia ko e Pīsope Pulé." Ne u fu'u mā 'aupito he na'e 'ikai ke u tauhi ki he tu'unga mo'ui ne taau mo aú. Ne u fehu'i loto leva pē kiate au, "Masí'i Tēvita, te ke toe poto koā pe 'ikai?"

Tokanga Taha ki he Me'a 'Oku Mahu'ingá

Ko ha ongo me'a mahu'inga 'a e vilitakí mo e ngāue mālohí ke a'usia ai e ngaahi taumu'a 'aonga. Ko ha to'u tangata mohu tala'ofa kimoutolu. Kuo fakakoloa'i kimoutolu 'aki ha ngaahi me'afuaki lahi mei he 'Otuá. 'Oku mou 'atamai lelei pea 'oku mou poto.

Ko kimoutolu 'oku faka'aonga'i homou 'atamai potó ke a'usia 'a e ngaahi taumu'a kuo fakakaukau'i fakaleleí, te mou lava'i ia. Ka ko kimoutolu 'oku 'atamai poto, 'i ai ho'omou taumu'a, mo vilitakí, ngalingali 'oku mou ma'u 'a e anga 'o e tangata mo e fefine 'oku fakafalala mai ki ai 'a 'etau Tamai 'i Hēvaní ke 'unuaki ki mu'a Hono pule'angá.

'I he ofi ke 'osi 'eku ngāue fakafaifekau, na'e fai e Fe'auhi Tā-pulu ki he Ipu 'a Māmaní 'i he mala'e tā-pulu ko e Royal Melbourne 'i Melipoane 'i 'Aositelēliá, pea na'e 'oange ha faingamālie ki he kau tā-pulu 'amatuá ke nau fe'auhi mo ha taha tā-pulu fakapalofesinale 'i he va'inga kāsēté. 'I he 'aho faka'osi 'eku ngāué, na'e lava ke u kau atu ki heni ka he 'ikai te u fakaikiiki atu e me'a na'e hokó. 'I he hokosia hoku taimi ke toho ai e tokotaha ke ma va'ingá, ne u toho e hingoa 'o 'Ānolo Pāmé. Na'e hangē pē 'eni ko 'eku manavasi'i he teu lea 'i he konifelenisi lahi! Na'e 'ikai ofi e tu'unga manavasi'i ia ko iá, ki he ongo ne u ma'u he momeniti ne u sio hifo ai ki he hingoa ko e "Ānolo Pāmé," 'i he la'ipepá. Ko e 'osi foki ē 'a e ta'u ia 'e ua mo e 'ikai ke u ala ki ha 'akau tā-pulu, pea hangē ko e tukuhua 'oku fai he ngaahi 'aho ní, na'e lele 'aupito hoku totó ki 'olunga!

'Oku 'ikai te u loko manatu ki he'eku tā-pulú tuku kehe pē na'e kovi 'aupito. 'I he luo 17, ne ma tā leva ai. Ne ma lue mama'o sí'i mei ai pea fai 'eku tā hono uá, pea toe hoko atu mo 'eku tā hono tolú 'o u toki a'u ki he pulu 'a Misa Pāmé. Na'e feinga lahi e talavou 'Aositelēliá na'e to'o kato ma'a Misa Pāmé ke tonu ki ai. Ne u fanongo atu ki he'ene talaange kia Misa Paame na'e 'i ai ha ki'i vai he tafa'aki to'ohema 'o e tahifó. Peá ne toe talaange na'e fu'u loloa e musie he tafa'aki to'omata'ú 'o faingata'a ke taa'i ai ha fo'i pulu.

Na'e fakafoki 'e Misa Paame 'ene 'akau tā-pulú ki he kató peá ne lea mālohi ange ki he talavou, "Kātaki kae 'oua te ke fakafonu hoku 'atamai 'aki e me'a 'i he to'omata'ú, pea 'oku 'ikai te u tokanga au ki he me'a 'oku 'i he to'ohemá. Ko e me'a pē 'oku ou fie ma'ú ko e mama'o totonu mei he fo'i pulu ko 'ení ki he fuka he musie."

Ne u ako lahi mei heni. Ne u toki fakatokanga'i ai e mahu'inga fau ke tuku taha pē 'eku tokangá 'i he me'a 'oku mahu'ingá kae 'oua te u tokanga ki he to'ohemá pe to'omata'ú. 'Oku mahu'inga 'a e tokangá kae a'usia 'etau ngaahi taumu'a. 'Oku tokanga hotau tokolahi ki he me'a 'oku 'i he to'omata'ú mo ia 'i he to'ohemá kae 'ikai ke tuku taha 'etau tokangá 'i he taumu'a 'a ia 'oku 'i lotomālie. 'I he 'ikai ke tuku 'etau

tokangá 'i he ngaahi me'a totonú, 'e faingata'a ke tau ma'u 'a e anga 'o e tangatá mo e fefiné, 'oku tau fie ma'u lahi ke taau mo iá. 'I he'etau feingá ni, manatu kuo tala'ofa 'e he 'Eikí, "Te u mu'omu'a 'i homou 'aó. Te u 'i homou nima to'omata'ú pea 'i homou to'ohemá, pea 'e 'i homou lotó 'a hoku Laumālie, pea 'e takatakai 'a kimoutolu 'e he'eku kau 'āngeló, ke pou-pou'i hake 'a kimoutolu" (T&F 84:88).

'Oku ou lotua ke tau feinga ma'u 'i he'etau mo'uí ke tokanga taha pē ki he ngaahi me'a 'oku mahu'inga tahá. 'Oku ou fakamo'oni 'oku tau fakahoko e fekau 'a e 'Eikí. 'Oku tau monū'ia ke tataki kitautolu 'e ha kau palōfita mo'ui. Kuó u monū'ia ke ngāue 'i he malumalu 'o e tataki 'a ha kau palōfita 'e toko fā 'i he kuonga fakakōsipelí ni. 'Oku ou tui 'oku ou ma'u ha 'ilo ki he kau palōfitá pea 'oku ou fakamo'oni ko Tōmasi Sipenisā Monisoní ko ha palōfita mo'oni ia 'a e 'Otuá.

'Oku ou 'ilo 'oku 'i ai 'etau Tamai Hēvani 'ofa mo mo'uí. Ko hono ngaahi foha mo e ngaahi 'ofefine kitautolu. 'Oku ou fakafeta'i koe'uhí ko Hono 'Alo 'Ofa'anga pē Taha na'e Fakatupú, 'a ia ko hotau Fakamo'uí, na'á Ne fakalelei ma'a 'etau ngaahi angahalá. Kiate kimoutolu kotoa pē 'oku ongo'i hē, pe ongo'i taumu'a valea pe ta'ofi 'e he faiangahalá ho'omou fakalalakaká, 'oku ou fakamo'oni atu 'oku 'atā kiate koe 'a 'Ene Fakalelei pea 'oku tolonga 'o ta'engata 'Ene 'alo'ofá. 'Oku ou 'ilo ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia 'o hono Toe Fakafoki mai 'o e Ongongolelei.

'Oku ou to'o 'a e faingamālie ko 'ení ke tuku ma'amou-tolu takitaha 'a e ngaahi tāpuaki 'o e langí. 'Oku ou fai ia mo lotua ke mou lava 'o tali mo fakapapu'i 'a e fa'ahinga anga 'oku finangalo 'a e Tamai Hēvani 'oku taau mo kimoutolu ko e hou'eiki tangata mo fafiné, pea 'oku ou fai ia 'i he mafai 'oku ou ma'ú 'i he huafa mā'oni'oni 'o Sisū Kalaisi, ko hotau Fakamo'uí mo hotau Huhu'i, 'ēmeni.

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Christian Weibell to Diane Lefrandt, fetohi'aki fakatāutaha; faka'aonga'i 'i hono fakangofua.
2. Mu'aki ma'u meia Robert Woodruff; vakai, Thomas S. Monson 'i he Conference Report, Oct. 1987, 82; pe *Ensign*, Nov. 1987, 68–69.
3. *History of the Church*, 4:540.
4. Jim Rohn, *The Treasury of Quotes* (2001), 40.
5. *Hymns*, fika 217.